

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В СЕМІОТИЧНОМУ АНАЛІЗІ

У статті мова йде про особливості використання семіотичного аналізу в соціологічних дослідженнях. Наводяться різні підходи до визначення семіотики в соціології. Також презентуються сучасні методологічні підходи в семіотичному аналізі.

Ключові слова: семіотика, знак, значення, семіотичний аналіз, методологічний підхід.

В статье речь идет об особенностях использования семиотического анализа в социологических исследованиях. Приводятся разные подходы к определению семиотики в социологии. Также презентуются современные методологические подходы в семиотическом анализе.

Ключевые слова: семиотика, знак, значение, семиотический анализ, методологический подход.

In the article the question is about the features of the use of semiotic analysis in sociological researches. Different approaches over are brought to determination of semiotics in sociology. Modern methodological approaches are also presented in a semiotic analysis.

Key words: semiotics, sign, value, semiotic analysis, methodological approach.

Постановка проблеми. ХХ сторіччя дало нам інформаційне суспільство, в якому все виступає як символ: владні, економічні, політичні відносини, мистецтво, товари і т. ін. – знаковість присутня в усіх сферах соціального життя, сама людина за певних обставин виступає як знак. І дослідження суспільства та соціальних відношень вимагає застосування методів, які дають можливість аналізувати цей бік соціальної реальності.

З цих причин застосування семіотичного аналізу до царини соціологічного знання є актуальним завданням, що дозволяє примножити евристичний потенціал у дослідженні соціальної реальності і загалом оновлює та розширює зміст соціологічного знання.

Можливості семіотичного аналізу дають змогу тлумачити і розкодовувати світ значень закладений у знакових системах, реконструювати соціальну реальність. Застосування семіотичного аналізу розширить та доповнить межі соціологічного знання, надасть додаткових можливостей у дослідженні соціальної реальності та дозволить виявляти приховані смисли у досліджуваних знакових структурах. Тож **метою даної статті** є виявлення особливостей використання семіотичного аналізу в соціологічних дослідженнях та розкриття методологічних підходів даного напрямку.

Виклад основного матеріалу. Так, на думку Умберто Еко, семіологія – це загальна теорія дослідження феноменів комунікації, які розгля-

даються як побудова повідомлення на основі конвенційних кодів, чи знакових систем. Про семіологію кажуть, маючи на увазі визначення, яке було дане Фердинандом де Сосюром. Він писав, що мова – це система знаків, що виражають ідеї, і тому порівняна з письмом, символічними ритуалами тощо. Це найважливіша серед систем [4, с. 36].

Отже, можна уявити науку, що вивчає функціонування знаків у громадському житті, що таке знаки і які закони ними керують. Він назвав її семіологією. Ще термін «семіологія» вживають у тих випадках, коли мова йде про дисципліну загального порядку, яка вивчає знаки взагалі, включаючи і лінгвістичні.

Р. Барт перевернув сосюрівське визначення, трактуючи семіологію як деяку транслінгвістику, яка вивчає всі знакові системи як такі, що зводяться до законів мови. Терміну семіотика надавали перевагу радянські та американські дослідники.

А. Соломонік визначає семіотику як науку про знаки, знакові системи та семіотичну діяльність. Остання складова в цьому формулюванні потребує додаткових роз'яснень. Справа в тому, що семіотична діяльність присутня як у чисто семіотичних дослідженнях, так і в складі всіх інших наук. У першому випадку вона становить те, що можна назвати загальною семіотикою або семіологією. У другому випадку – часткові семіотики [2, с. 12].

У будь-якому дослідженні онтологічної реальності створюються знаки і часто знакові системи. Саме тому слід розрізняти, коли діяльність з їх створення та обробки є чисто семіотичною, а коли вона належить тим галузям науки, в лоні яких вона здійснюється та проводиться, не виходячи за чітко окреслені межі окремих дисциплін. Робота зі знаками та знаковими системами в межах будь-якої науки, виконана в концептах цієї науки, належить їй, і становить її часткову семіотику.

Робота зі знаковими системами соціології, а саме з конструюванням соціальної реальності за допомогою ідеології, соціальною комунікацією, в такому ключі є соціологічною діяльністю, хоча і носить семіотичний характер. Її не можна відокремити, на думку А. Соломоніка, від власне соціології, органічну частину якої вона становить. Те, що в основі такої роботи лежать знакові системи, не змінює суті справи. І тому в даній роботі слушно буде використовувати саме термін «семіотика».

Ю. Шрейдер запропонував вважати висхідним (хоча також невизначеним) поняттям семіотики не знак, а «знакову ситуацію». Ситуація, коли дещо сприймається як знак і називається семіотичною ситуацією. Очевидно, що така ситуація має місце, коли дещо сприймається у подвійності. Цю можливість подвоєння Ю. Лотман називав «онтологічною передумовою перетворення світу предметів на світ знаків». Реалізація цієї можливості залежить від акту вибору – використовувати чи не використовувати дещо в якості знака. Це, по суті, означає, що семіотика є ні що інше, як об'єктифікація, чи мовивраз, розуму певного типу. Це дуалістичний розум, чи розум у структурі подвійності [1, с. 170].

Сучасна семіотика в якості свого основного принципу висуває тезу про принципову немотивованість знаку. Це означає, що між звучанням та значенням немає необхідного, принципового зв'язку. Принцип немотивованості знаку є першим фундаментальним законом семіотики, лінгвістики та теорії комунікації. Іншою стороною знаку є зворотна його властивість, тобто вмотивованість, його внутрішня форма і т. п. поєднання цих двох принципів має розумітися діалектично, хоча знак, як посередник між світом і людиною, сферою предметів та сферою смислів, і не може не відчувати вплив від двох цих сторін у всіх відношеннях.

Проблема співвідношення слова та мовлення, слова та думки, мовного знаку та значення породжувала та породжує безліч суперечок та дискусій.

Для того, щоб визначити термін «значення», слід звернутися до відомого трикутника Огдена та Річардса. Символ (кут трикутника внизу зліва) – в даному випадку розглядається як знак природної мови, наприклад, слово. Річ, на яку це слово вказує називається референтом (кут трикутника внизу справа), зв'язок між ними умовний та ніяк

невмотивований природними властивостями речі. Відношення між символом та річчю становить те, що називається референцією (кут трикутника зверху) або інформацією, яку слово повідомляє слухачу, мисленнєвим уявленням, поняттям і т. п. Семіологію цікавить лише ліва сторона трикутника Огдена-Річардса, саме тут і породжується усе різноманіття комунікативних явищ. Ідучи від значення до символу, отримуємо відношення найменування (ономастика), коли якісь смисли прив'язуються до якогось звукового образу, і навпаки, взявши за точку відліку звучання, отримуємо відношення семасіологічного порядку (якийсь звуковий образ отримує певне значення). Відношення між символом та його образом можуть змінюватися: вони можуть ускладнюватися, викривлятися; символ може залишатися незмінним, тоді як значення збагачуватися чи бідніти. І саме цей динамічний неупинний процес і слід називати «смыслом» [4, с. 39].

Знак не народжується раптово, в природі існують можливості для його виникнення. Взаємодії предметів та істот можуть відбуватися безпосередньо, а можуть і опосередковано. Виокремлюють три види знаків за ступенем близькості їх до висхідного предмету: ознаки, сигнали та власне знаки. Колір овочу чи фрукта є ознакою його зрілості чи свіжості (і навпаки). Знак виконує функцію заміщення предмету.

Природні знаки не є інтенціональними, навмисно використаними. Людині також властиві ненавмисні знаки: дрижання рук видає хвилювання, почервоніння щік – сором і т. п. У той же час, більша частина людських знаків – інтенціональні знаки, тобто, вони використовуються навмисно, спрямовані на який-небудь предмет.

За ступенем відношення до означуваного виокремлюють іконічні, індексальні та символічні знаки:

1. Іконічні знаки – образи, вони мають природну схожість з позначуваним об'єктом, хоча і достатньо умовну (ікона, картина, фотокартка).

2. Індексальні знаки вказують на об'єкт (вказування пальцем, стрілкою, окликом).

3. Символічні знаки умовні, не пов'язані з об'єктом, метафоричні, заміщують позначуваний об'єкт у дискурсі та думці (слова, деякі символи-алегорії: орел, осел, ведмідь тощо).

Швейцарський лінгвіст Ф. де Сосюр розглядав знак як білатеральне (двостороннє) психічне утворення, яке об'єднує поняття (означуване) та акустичний образ (означаюче). Це двостороннє утворення створюється не для індивіда, а лише для колективу. Основним внеском Сосюра в науку слід визнати ідею системності мови та інших комунікативних систем. Кожний знак, кожний елемент системи не існує і не має значення сам по собі: значення підтримується взаємним зв'язком всіх елементів системи.

У подальшому російський учений С. О. Карцевський, розвиває ідею знака, вводячи поняття асиметричного дуалізму. Означуване и означаюче

пов'язуються лише на мить, кожне з них може мати свою історію розвитку. Так пояснюється, чому в історії знаків, у діахронії змінюється їхня зовнішня форма, хоча знак може не втрачати при цьому свого значення.

Так само можна пояснити, чому, при незмінному означаючому, значення (означуване) змінюється в історії, тобто є, в діахронічному плані (наприклад, свастика як символ успіху в Германії тридцятих років і як символ ганебного минулого в сучасності), чи одне і те саме означаюче в синхронії може мати декілька значень (наприклад, слово «ключ»: інструмент для відкриття замків та музичний знак регістру).

Знак отримує оціночну інтерпретацію, але лише з точки зору всієї системи, коду, мови, яку застосовує користувач та його соціальна група.

Символи самі по собі, без знакового та культурного середовища, без спільноти, яка їх використовує за домовленими неписаними законами, нічого не значать. У той же час не даремно кажуть, що символи правлять світом. Будь-який сучасний політик виступає на політичній арені не як біологічний індивід, а як імідж, символ, міф. Сприйняття буденною свідомістю символу як реальності називають семіотичним ідеалізмом.

Ю. С. Степанов вказує на закономірність: спостерігач з боку бачить на один рівень семіотичної системи більше [3, с. 107]. В. фон Гумбольдт казав, що мова описує навколо людини коло, вийти з якого можна, якщо лише вступаєш в інше таке коло. Культурне та мовне коло навколо людини і спільноти людей є посередником між ними та (ворожим чи ні) навколишнім середовищем. Консервативна функція комунікативних систем, яка зберігає норму всередині кола, фактично, сприяє їх виживанню.

Щодо питання системності і взаємодії систем, то тут слід звернутися до праці Л. Фон Берталанфі, біолога, який розробив поняття системи та типологію систем. У загальній теорії систем визначаються відкриті системи (здійснюють імпорту та експорту елементів та структури) і закриті системи. Власне закриті системи навряд чи можливі (з ними була б відсутня комунікація), тому кажуть про умовно закриті системи. Мову та інші системи комунікації можна вважати умовно закритими системами, оскільки вони, по-перше, живуть за власним внутрішнім законом, а по-друге, ніколи не імпортують елементи та форми інших систем (такі явища, як запозичення іншомовних слів та звуконаслідування тваринному світу, не можна вважати імпортом матерії чи форми).

І нарешті, не лише зв'язок означаючого та означаючого в знаку, чи знака з предметом, не довічний. Не довічна і конечність створення самого знаку. Знак сам може стати означаючим, вказуючи на нове означаюче. Ю. С. Степанов пояснює таким чином появу стилістики та риторики. Якщо є можливість вибору хоча б з двох знаків, то факт вибору набуває соціально-культурної

значущості і може бути використаним для впливу на співбесідника.

Три основні семіотичні функції чи навіть три основні семіотичні сфери витікають з семіотичної моделі комунікації. Знак є посередником між користувачем мови та об'єктами зовнішнього світу, а знакова система – посередником між зовнішнім світом, середовищем у цілому та користувачем: користувач – знак – об'єкт.

На думку Ю. С. Степанова, наука у своєму розвитку іде слідом за сторонами об'єкта, який вивчається. В міру висунення наукових концепцій, інтереси, парадигми замінюють одна одну. Сучасний стан гуманітарних наук дозволяє зробити висновок про превалювання інтересу до користувача комунікативних систем, до людини, до прагматичного аспекту [3, с. 187].

Семіотичний аналіз це такий підхід до тексту, який концентрується на його знаковій природі та намагається пояснити чи витлумачити його, як феномен мови. Це такий аналіз, при якому всі феномени культури розглядаються як факти комунікації і окремі повідомлення організуються і стають зрозумілими співвідносно до коду. Семіотичний метод за необхідністю спирається на досягнення лінгвістики та теорії інформації, але звичайно, не вичерпується ними. Семіотичний аналіз прагне показати, що будь-який комунікативний акт перенасичений соціально та історично зумовленими кодами і від них залежить. Значення семіотики, що розширює наші уявлення про історичний та соціальний світ, в якому ми живемо, радикально зростає у зв'язку з тим, що вона, описуючи коди як системи очікувань, дієві в знаковому універсумі, намічає контури відповідних систем очікувань, значущих в універсумі психологічних феноменів та способів мислення. У світі знаків семіотика розкриває світ ідеологій, які знайшли своє виявлення в уже усталених способах мислення. При цьому важливо зазначити, що під культурою розглядається будь-яке природне явище, перетворене під дією людського впливу і яке у зв'язку з цим може бути включене у соціальний контекст.

Семіотичний аналіз об'єкта дослідження передбачає: з'ясування «знаковості» об'єкта; виявлення всієї сукупності значень знаку, а іноді множини специфічних смислів, на які може в різних контекстах «натякати» даний об'єкт (дослідження способів і умов означення даної знакової форми); дослідження множини об'єктів, пов'язаних міжзнаковими стосунками з даним об'єктом; з'ясування контекстної залежності функціонування знаку; аналіз всієї семіотичної ситуації зі всіма залученими до неї об'єктами в їх функціонуванні; розгляд змін знаку з плином часу – його форми, або області значень, або синтаксичних особливостей його функціонування – діахронічний аспект життя знаку.

Загалом семіотика реалізується у множині різних підходів до тексту. З методологічних міркувань доцільним буде згрупувати три широкі

категорії, за Е. Горним, відповідно до того, як вони визначають текст та його зв'язок зі значенням та смислом [1, с. 173].

На думку Е. Горного, перший підхід можна позначити як іманентизм. Текст за Ю. М. Лоцманом, розглядається тут як складним чином організоване ціле, як деяка квазіпросторова конфігурація, утворена формальними елементами різного гатунку. Текст розуміється як ієрархія рівнів. Формальне (тобто структура) і є те, що породжує значення. Ієрархія елементів та відношення між ними розуміються як реально існуючі до всякої аналітичної процедури і незалежно від неї. Реципієнт чи аналітик лише знаходять, виявляють те, що криється в тексті. Найбільш чітко такий підхід представлений в класичному структуралізмі. Іманентно можуть розглядатися не лише окремі тексти, але і процес їхнього походження та функціонування. Іманентне (структуральне) пояснення тексту ґрунтується на наступних принципах:

- структури, що лежать в основі тексту, несвідомі та об'єктивні;
- вони існують незалежно від спостерігача; їх конституують відмінності та опозиції;
- вони універсальні та виступають як базові схеми, чи матриці, які визначають можливість дискурсивності та функціонування будь-яких утворень свідомості;
- вони організовані як мова; і, як такі, можуть досліджуватися методами семіотики як металінгвістики [1, с. 170].

Структуралізм, орієнтований на точні науки, тяжіє до заперечення свідомості та суб'єкта. Його метою, як помітив Поль Рікер, є дистанціювати, об'єктивувати, відмежуватися від особистого ототожнення дослідника з структурою інституту, міфу, ритуалу тощо.

Другий підхід можна назвати інтертекстуалізмом. Увага зміщується до відношення між текстами. Саме поняття тексту універсалізується: більш-менш категорично стверджується, що весь світ є текст.

Елементи, які становлять окремий текст розуміються як такі, що позичені з інших текстів та відсилають до них. Не іманентна структура, а посилання та цитати стають головним предметом інтересом і генератором текстових ідей. Аналіз спрямовується не на відношення між елементами всередині семіотичного універсуму, який містить в собі всі реальні та потенційні тексти. Складності виникають при стиканні з проблемою незнакової реальності. Крім того розмиваються межі окремого тексту, розчиняючи його в безмежній інтертекстуальності. На думку Е. Горного, на відміну від структуралістів, прихильники цього підходу описують текстуальну практику не в термінах науки, а в термінах гри та втечі від влади мови. Культура уявляється як резервуар значень, що розуміються в смислі інформації, тобто природно даного знання. Думка завжди об'єктивована у знаках.

Третій підхід, який можна назвати семіогонічним, стосується дослідження семіозиса, тобто проблеми

виникнення знакових структур з деякої не- чи до-знакової реальності. Ця реальність зазвичай ототожнюється з природою (протиставленою культурі) та позначається як «життя», «інстинкт», «психіка», «бажання» тощо. Починаючи з М. Бахтіна, культурні акти розглядаються в термінах постійної взаємодії, боротьби та діалогу між культурою та її іншим. Увага зсувається до меж поля культури, і проблематизація цих меж характеризує семіогонічні підходи, найбільш впливовим з яких залишається психоаналіз. Головна проблема цього типу – постійне зникання незнакового, яке попадаючи у сферу аналізу, негайно означається, втрачаючи, тим самим, свою ідентичність. Це призводить до того, що аналітику приходиться мати справу з вторинними, перетвореними і культурно даними формами, а не з природними феноменами.

Історично семіологію було створено представниками вузького кола наукових дисциплін, передусім, логіки, математики та лінгвістики. Загальним світоглядом, який визначав її побудову був позитивізм, який виступав в формах прагматизму, утилітаризму, біхевіоризму, (нео)кантіанства і т. п.

У своєму відомому есе «Питання, що стосуються деяких властивостей приписуваних людині» Чарльз Сендерс Пірс стверджував, що ми не володіємо здатністю до інтуїції, усе знання витікає з раніше отриманого знання; ми не володіємо здатністю до інтроспекції, усе знання про внутрішній світ виробляється гіпотетичними розмірковуваннями на основі спостереження зовнішніх речей; і ми не можемо мислити без допомоги знаків. На цих тезах він створив свою теорію знаків. Згідно з Ч. Пірсом, люди не мають і не можуть мати безпосереднього доступу до реальності. Знаки – це не що інше, як універсальний посередник між людськими умами та світом. Оскільки знаки культури не є приватним надбанням окремих індивідів, але поділяються суспільством, саме суспільство встановлює їх значення. Таким чином, трансцендентальним принципом філософії Пірса є не інтуїція, а суспільство, а критерієм істини – соціальний консенсус. Оскільки істина конвенційна (тобто є продуктом суспільної домовленості), завдання вченого полягає не в тому, щоб прагнути до пізнання реальності, як вона є (оскільки таке пізнання неможливе), а у з'ясуванні прийнятих ідей про неї. Ця ідея, пере відкрита логічними позитивістами, підкріплена Сосюрівською настановою на випадковості мовного знака, Марксовим поняттям про хибну свідомість та Фрейдівською концепцією підсвідомого, стала робочим базисом як для структуралізму так і для семіології до нашого часу. Але з часом в ході «зсуву парадигми», який визначив особливості сучасної науки, було висунуто нові постулати.

Основні риси нової парадигми, згідно Фрітьофа Капри, який є фізиком та філософом:

- зняття опозиції суб'єкт – об'єкт та розум – матерія;
- визнання свідомості – енергії сутнісним

аспектом всесвіту (ще Ю. Лотман виявляв інтерес до непередбачуваності та спонтанності в історії та культурі, так би мовити, намагаючись ввести фактор свідомості у сферу семіотичного мислення);

– органічний, цілісний погляд на світ; визнання обмеженості всіх раціональних підходів до реальності;

– прийняття інтуїції в якості дієвого способу пізнання; легітимація містичного та паранормального досвіду [1, с. 173].

У розробці принципів сучасної науки беруть участь представники найрізноманітніших наукових дисциплін – від квантової фізики, до соціології і трансперсональної психології.

Висновки. Отже, семіотику слід розуміти як загальну теорію дослідження феноменів комунікації, які розглядаються як побудова повідомлення на основі конвенційних кодів, чи знакових систем, а мову – як систему знаків, що виражають ідеї семіотики і є ні чим іншим, як об'єктифікацією, чи самовиразом, розуму певного типу. Посередником між світом і людиною, сферою предметів та сферою смислів є знак. Принцип принципової арбітрарності знаку, принцип системно-історичної зумовленості знаку, принцип асиметричного дуалізму, принцип меж семіотичної системи і принцип багаторівневого семіозису – відповідно основні принципи семіотики. Функції знаку – номінація, предикація і локація відповідають

трьом основним розділам семіотики – семантиці, синтактиці і прагматиці.

Семіотичний аналіз концентрується на знаковій природі тексту та намагається пояснити чи витлумачити його, як феномен мови, всі феномени культури розглядаються як факти комунікації і окремі повідомлення організуються і стають зрозумілими співвідносно до коду. Семіотичний аналіз прагне показати, що всякий комунікативний акт перенасичений соціально та історично обумовленими кодами і від них залежить. У світі знаків семіотика розкриває світ ідеологій, які знайшли своє виявлення в уже усталених способах мислення. Подальший аналіз знакових систем соціальної реклами, як виду соціальної комунікації є соціологічною діяльністю, бо здійснений в межах знакових систем соціології і є її органічною частиною, хоча і носить семіотичний характер.

Семіотика реалізується у множині різних підходів до тексту, за цим критерієм виділяють три основні методологічні підходи – іманентизм, інтертекстуалізм та семіогонічний підхід. У наш час висувається нова парадигма, в розробці якої беруть участь представники широкого кола соціальних наук, і семіотика з соціологією отримують поле для інтеграції та взаємодії через дослідження проблем взаємодії людини і суспільства, їхнього взаємо обумовлюючого впливу та взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горный Е. Что такое семиотика / Е. Горный // «Радуга». – Таллин. – 1996. – №1. – С. 168–175.
2. Соломоник А. Семиотика и теория познания / А. Соломоник. – М., 2012. – 192 с.
3. Степанов Ю. С. Семиотика / Ю. С. Степанов. – М., 2001. – 203 с.
4. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – М., 1998. – 67 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., професор;
Олійник А. І., к.філос.н.

© Ковтуненко Е. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 18.04.2013 р.

КОВТУНЕНКО Елліанна Станіславівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Коло наукових інтересів: методологія і методи соціологічних досліджень.